

दलित, मन्दिर प्रवेश र सांस्कृतिक क्रान्ति

खगेन्द्र संग्रौला

पर्वत जिल्लाको कार्कीनेटामा रहेको दुर्गा मन्दिरमा दलितहरूको जनसागर मुट्टी कसेर पसेदेखि यता दुई हप्ता बितिसकेका छन्। यसबीच, यस घटनाबारे दलितहरूका तर्फबाट आएका सानातिना समाचार र एकाध टिप्पणी केही वामपन्थी छापाहरूमा छापिए। त्यस बाहेक यसबारे कसैले केही बोलेको सुन्ने र लेखेको पढ्ने सौभाग्य पाइएन। मानौं, यो बोल्न लायकको र लेख्न लायकको घटना हुँदै होइन। उँचा र चोखा जातका भनिने विष्ट र मुखिया खलकले भण्डै दुई हजार वर्षदेखि पौनी भनेर छिः छिः र दुरदुर गर्ने गरेका दमाई, कामी र सार्कीहरू मन्दिर पसे त त्यो कत्रो कुरो भो? त्यसमा बोल्नु, लेख्नु र छाप्नु पर्ने नयाँ र गहकिलो कुरो के छ र? दलित मन्दिर पसेको घटनालाई सबैले यसरी हेरेको देखियो। उपेक्षा र बेवास्तासाथ आखिर किन?

हाम्रा सानो नेपालमा वामपन्थी नाउँ राखेका रङ्ग-रङ्गका र ढङ्गढङ्गका पार्टीहरू दशवटा छन्। भर्खरै दिनानाथ शर्मा समूहले चिरा पारेको मसाल पार्टीको नयाँ चिरोलाई गन्दा वामपन्थी पार्टीको संख्या एघार पुग्यो। यी सबै पार्टीले आफ्ना घोषणापत्र र कार्यक्रमहरूमा दलितहरूको दुःख र पीडाका कथा र व्यथा बयान औधी मन छुने ढङ्गले गर्ने गरेका छन्। यी सबैले दलितहरूले भोग्नु परेको जातीय भेदभाव र छुवाछूत निमित्तान्न नपारी नछाड्ने मीठा मसिना बाचा गरेका छन्। बाचा गर्ने होडवाजीमा कुनै भन्दा कुनै पार्टी कम छैन। दलितहरूको विजोक देखेर यतिविधि आँसु झार्ने र यति मीठा बाचा गर्ने यी पार्टीहरूका आँखामा दलितहरू मन्दिर पसेको घटना किन नपरेको होला? के यो छिनभरको लहड मात्र हो? के यो फुत्त उठ्ने र प्याट्ट फुटेर बिलाउने पानीको फोको मात्र हो?

हामीकहाँ जतिवटा वामपन्थी पार्टी छन्, तिनका छातामुनि भण्डै त्यति नै वटा साहित्यिक र सांस्कृतिक संगठनहरू छन्। ती छातामुनि साहित्य र संगीतको फाँटमा जुटेका जनहरू पनि दलितको मुक्तिका कुरा गरेर कहिल्यै थाक्दैनन्। राजनीति र कला दुवै फाँटका वामपन्थीहरू आफ्नो सैद्धान्तिक चिनारी दिनुपर्दा “म मार्क्सवाद-लेनिनवाद-माओ विचारधारा मान्छु” भन्छन्। कोहीकोही त माओ विचारधाराले धीत नमरेर “म चाहिँ माओवाद मान्छु” भन्छन्। त्यसपछि आफ्नो सैद्धान्तिक चिनारीलाई अझ सरलो, सिने र परिपूर्ण बनाउन उनीहरू “म सांस्कृतिक क्रान्ति मान्छु” भन्छन्।

सांस्कृतिक क्रान्ति भनेको के हो? के हाम्रो वामपन्थी आन्दोलनमा तोत्र भै जप्ने गरिएको सांस्कृतिक क्रान्ति र दलितहरूको मन्दिर पस्ने कदमको कुनै साइनो छ? दलितहरूको मुक्तिका गाना गाउनेहरू प्रायः सबैले यस घटनालाई एकदमै बेवास्ता गरे। अरुका के कुरा, वामपन्थीका पार्टीहरूका भण्डामुनि खडा गरिएका दलित संगठनहरू समेत मुख जाम गरेर, कानमा तेल हालेर चुपचाप बसे। यसबाट के कुरा लख काट्न सकिन्छ भने, तिनको बुझाइमा सांस्कृतिक क्रान्ति भनेको धेरै ठूलो, चहकिलो र भड्किलो कुरा हो। एकैचोटी आकाश-पाताल हल्लाउने महाभूकम्प जस्तो जी घटनाज चुसिएका र हेपिएका जनताका यस्ता सानातिना प्रयासहरू त्यस्ता ठूला कुराको दाँजोमा केही होइनन्। त्यसैले यस्ता नाथे कुरामा समय किन खेर फाल्नु?

जातीय मुक्तिको कुरो उठ्दा वर्गीय मुक्तिको कुरो गाँसिएर आउँछ। हाम्रो आन्दोलनमा रटना गरिने अर्को कुरो के हो भने, वर्गीय मुक्ति नभई जातीय मुक्ति हुँदैन। तसर्थ, जातीय मुक्ति

२२— छापापामा दलित

एक नम्बरको कुरा हो, वर्गीय मुक्ति दुई नम्बरको। त्यसैले दलितहरूको मुक्तिका कुरा गर्ने राजनैतिक पार्टी, दलित संगठन र कलाकर्मीहरूले दलितहरूको मन्दिर पस्ने पाइलोमा वर्गीय तत्व देखेनन् होला। र, तिनलाई लाग्यो होला-वर्गीय तत्व नै नभएको त्यस पाइलोको के अर्थ छ? त्यसैले अर्थ बिनाको पाइलोको चर्चा गरेर किन मुख दुखाउनु? किन कागत, मसी र समय बर्बाद गर्नु?

यस मेसोमा पर्वत जिल्लाको सेरोफेरोका दलितहरूका अनुभवहरू अलि बेग्लै छन्। आँसुमा भिजेका तिनका अनुभवहरू ज्यादै तीता र टरा छन्। छयालीस सालको जनआन्दोलनपछि शहीदको रगतले संविधान लेखियो। सो संविधानले नेपाली नागरिकहरूलाई आफ्ना पीर-व्यथा पोख्ने र हक खोज्न जुट्ने अधिकार थियो। त्यस अधिकारको लौरो टेकेर आफ्नो नर्कको जुनीमा हेरफेर ल्याउन दलितहरू जुट्न, वात मार्न, सुख र दुःखका अनुभव साटासाट गर्न थाले। “एक थुकी सुकी, हजार थुकी नदी” भन्ने उखानको मर्म बुझ्न खोज्दै तिनले संगठन खडा गरे। तिनले आफ्नै जातभिन्न सांस्कृतिक सुधार र हेरफेर ल्याउन संगठित काइदाले पाइला चाले। तिनले जीउलाई हानी पुऱ्याउने र निधारमा कलङ्को टीका लगाउने सिनो खान छाड्ने आन्दोलन छेडे। स्कूलमा गरिने छोइछिटो र हेलाँहोचो विरुद्ध तिनले आवाज उठाए। चिया पसलमा गिलास नमाफ्ने आँट गरे। जुवा-तास र जाँड-रक्सी घटाउँदै र हटाउँदै जाने दिशातिर पाइला चाले। घर-परिवार र छरछिमेकमा आइमाई, केटाकेटी र अरु निम्छरा मानिसहरूमाथि हुने गरेको थिचमिचो विरुद्ध संगठित भए। मुखिया-बराजुका मुखेन्जी हात पसारेर तिनका जुठेल्नाको फोहोर सागसब्जी खाने चलनलाई हुत्याउन तिनले आफ्नो फोक्टामा तरकारी रोप्ने जूक्ति रचे र पाखुरा बजारो। तिनले मन्दिरमा बराबरीको इज्जतदार व्यवहार हुनुपर्ने कुराको हकदावी गरे। गाउँ-ठाउँमा आउने सरकारी रै-रकम आफ्ना भागमा पनि पर्नुपर्छ भनेर तिनले कुरा उठाए।

दलितका तीन जातभिन्नै चलिआएको छोइछिटो र हेलाँहोचो हटाउनेबारे पनि तिनले सोचविचार र छलफल गरे। र, सानातिना प्रयास समेत शुरु गरे। दलितहरूले आफ्ना यी सारा प्रयासहरूलाई “पशुवाट मान्छेमा फेरिने प्रयासहरू” भन्ने नाउँ राखेका थिए। तिनका यी सारा प्रयासहरूलाई त्यस भेगमा आफ्नो प्रभाव भएका वामपन्थी पार्टीहरूले कसरी हेरे? तिनले सराउने र सघाउने काम गरे कि फुटाउने र भाँड्ने काम गरे? शहर-बजारमा संगठन खोलेर बसेका दलित नाउँका संगठनहरूले के गरे? तिनले आफ्ना जातका दलितहरूका घर-दैलामा भएर “पशुवाट मान्छे बन्ने” तिनका प्रयासहरूलाई आड-भरोसा दिए कि शहरमा हल्लिदै रमिता हेरे? यी प्रश्नका उत्तर सुल्टा होइन, उल्टा छन्।

पर्वत जिल्लाको सेरोफेरोमा एमाले भन्ने वाम पार्टीका संगठनहरू र समर्थकहरूको विगविगी थियो। दलितहरूको हक खोज्ने, हक खोस्ने र मान्छे भन्न लायकको जुनी जीउन माथि बयान गरिएका काम-कुराहरू थालेपछि त्यस भेगका एमालेहरूले के गरे? एमाले पार्टीका रैथाने नेताहरू हुनेखाने बिष्ट-बराजुहरू थिए। तिनले दलितहरूका निद्रावाट ब्युँफने र नर्कवाट बाहिर निस्कने कदमहरूलाई दबाउन दलित विरोधी अरु पार्टीका बिष्ट-बराजुहरूसँग चोचोमोचो मिलाए। त्यहाँ सर्वदलीय बिष्ट एकता भयो। तिनले दलितहरूको एकतालाई विधोल्न, तिनका कदमलाई भाँड्न, तिनका शीर लतार्न र तिनलाई नर्ककुण्डका कमारा-कमारी बनाइराख्न गर्नुविधि उद्योग गरे। कहाँसम्म भने दलितहरूले तिनको मनपरी चुसाइ र मिचाइको रीतिथिति तोड्न लागेका देखेर तिनले सी.डि.ओ.को अड्डामा गएर भोलपोल गरे। पुलिस ल्याएर दलित आन्दोलनका अगुवाहरूलाई थर्काउने, पक्राउने र तिनको नूर गिराउने नकाम समेत पनि गरे। त्यो

२३— छापामा दलित

वेला एमालेको भण्डामुनिका दलित नेता-नेतृहरु कहाँ थिए? ती के गर्दै थिए?

साँचो कुरा के हो भने, पर्वत जिल्लाको सेरोफेरोका दलितहरुलाई दवाउन एकगठ भएका विभिन्न पार्टीका मुखियाहरूसँग जुध्न रैथाने दलितहरुलाई सघाउन ती त्यहाँ गएनन्। ती सके दलितहरुका आँसु देखाएर विदेशी साहु-सेठहरुबाट मागेको भीखको रकम उडाउँदै काठमाडौँका विलासी बान्कीका होटेलहरुमा तडकभडकपूर्ण गोष्ठी संचालन गर्दैथिए होलान्। अरु वामपार्टीका छातामुनि गठित भएका दलित संगठनहरु नि? ती कहाँ थिए थाहा छैन। तर पर्वतको सेरोफेरोका दलितका बस्तीमा तिनलाई जगाउन र लड्न सघाउन अघि सरेका चाहिँ पक्कै थिएनन्।

सांस्कृतिक क्रान्ति भनेको मान्छे-मान्छेमाभ्र भेदभाव र छुवाछूत, असमानता र हेलाहोचो कायम राख्न खोज्ने थोत्रा-पुराना र सडेगलेका विश्वास, रीतिथिति, परम्परा र संस्कारमा हेरफेर ल्याउने क्रान्ति हो। यो चुसाइ र मिचाइ, अन्याय र असमानताका पर्खालहरु तोडेर मान्छे-मान्छेमाभ्र समानता र प्रेमको साइनो गाँस्न खोज्ने क्रान्ति हो। यो प्रत्येक मान्छेलाई आफ्नो भाग्यको आफैँ मालिक बनाउने जनव्यापी क्रान्ति हो। धन र ज्ञानबाट वञ्चित गरिएका, समाज र देश चलाउने नीति-नियम बनाउने ठाउँसम्म पुग्न नपाएका, समाजका ठालु र ठगहरुका पैतालाका धूलो बनाइएका मानिहरुलाई अज्ञान, असचेत र निम्छरा अवस्थाबाट ज्ञान, चेतना र दरिलो अवस्थातिर डोप्याउने क्रान्ति हो।

यो कुरा साँचो हो भने पर्वत जिल्लाको सेरोफेरोका छत्तीस गाउँका दलितहरुले मन्दिर पस्न चालेको सचेत, संगठित र साहसी पाइलो सांस्कृतिक क्रान्तिकै कडी होइन र? त्यस अभियानमा दलितहरुमा बढिरहेको चेतना देख्न पाइन्छ। तिनले संगठनको महिमा बुझ्दै गएको देखिन्छ। तिनका सयौँ वर्षदेखि ढलेका शीर ठाडिँदै गएका छन्। तिनका मगजमा चेतनाका तर- उठ्दै छन्। समाजका ठालुका अगाडि पर्नासाथ लाटिने तिनका जिब्रा हक र न्यायका कुरामा ती ठालुसँग सवाल-जवाफ गर्न तमिसन थालेका छन्। के सत्य हो, के भुठ हो, को साथी हो, को शत्रु हो? के गरे आफ्नो भलो हुन्छ? तिनीहरु आफैँ सोचन, बुझ्न र ठहर गर्न खोज्दैछन्। त्यसैले चलिआएका जनमारा-दलितमारा विश्वास, रीतिथिति, परम्परा र संस्कारलाई हाक्काहाक्की ध्वाँस दिँदै दलबलसाथ तिनीहरु कार्कीनेटाको मन्दिरमा पसे। तिनलाई कज्याएर तिनका शीरमा गिर खेल्न पल्केका समाजका साँढेहरुका नजरमा तिनले सनातन धर्म तोडेर पाप कर्म गरे। तिनको आफ्नो बुझाइमा तिनले समाजका साँढेहरुले आफ्नो चुत्था स्वार्थ पट्याउन कायम राखेको जातीय भेदभाव र छोइछिटोको रीतिथितिलाई तोड्न खोज्दै न्याय र समानतातर्फको दिशामा दरा पाइला चाले।

मन्दिर पस्ने उद्योगमा डटेका दलितहरुको एउटा नारा थियो—मन्दिर किन पस्ने? मान्छे बन्ना त्यस नाराले के भनेको हो? त्यो के हो भने, मन्दिरमा पस्न पाउने बाहुन-बिष्टहरु उँचा जातका र चोखा मानिन्छन्। पस्न नपाउने दलितहरु नीचा जातका र बिटुला ठानिन्छन्। उस्तै मान्छेबीचको यो उँचो र नीचो, चोखो र बिटुलोको भेदभाव तोड्नु भनेको दलितहरुका विचारमा मान्छे बन्ने बाटोमा एक पाइलो अघि बढ्नु हो। समाजका साँढेहरुले गर्ने अत्याचार र अन्यायको एउटा कडी तोड्नु हो।

दलित जातकै कतिपय मुखियामार्काका ठालुहरु आफ्नो जातका मानिसहरु मन्दिर पस्ने कदमको विरोधमा डटेका थिए। आफ्नो जातका जनहरुको त्यस प्रयासलाई विधोल्ने, गिज्याउने र ध्वस्त पाने जमर्को समेत गर्न पनि ती पछि परेनन्। उता, बाहुन र अरु उँचा जातका प्रगतिशील

२४— छापामा दलित

विचारका मानिसहरु तिनको त्यस कदमको समर्थनमा थिए। र, उँचा जातका सर्वसाधारण गरीब-गुरुवाहरुले त्यस घटनालाई न समर्थन न विरोधको दृष्टिले हेरेका थिए।

उसो भए त्यस घटनाको चरित्र के हो—जातीय कि वर्गीय? दलित जातका सयकडा उनान्सय मानिसहरु त हरिकाल छन्। मन्दिरमा पसेर देवीको पूजाआजा गरेपछि आफ्नो गरीबी हट्ला र आफ्नो दुःख सुखमा फेरिएला भन्ने तिनको सपना भएभैं लाग्दैन। कतिपय मानिसहरु तर्क गर्छन्—हैन, मन्दिर पस्ने अभियानले दलितहरुमा अन्धविश्वास र रूढी फैलाउँदैन र? साँचो कुरा के हो भने, दलितहरु यस्तो प्रश्न गर्ने मानिसहरुभन्दा मूर्ख छैनन्। तिनका मथिङ्गलमा पनि कसो गरे आफ्नो भलो होला र कसो गरे कुभलो होला भन्ने कुराको छुट्याउनु-विवेक गर्ने थोरैतिनो बुद्धि छ। बुद्धि जति माथिबाटै आउँछ भन्ठान्नेहरुले मात्र यस्तो तर्क गर्छन्। यस्तो तर्क गर्नेहरु दलितहरुको त्यस प्रयासमा वर्गीय तत्व छैन, त्यसैले त्यो ध्यान दिइरहनु पर्ने घटना होइन भनी हातको इशाराले त्यसलाई किनारा लगाउन खोज्छन्।

संघर्षको जातीय र वर्गीय चरित्रलाई छुट्याउने लक्ष्मण रेखा कसरी कोरिन्छ? शहर-बजारका छापाहरु र भाषणहरुमा सिद्धान्तका बडाबडा गफ हाँक्दैमा त्यो यसै कोरिन्छ र? कार्कीनेटाको मन्दिरमा पस्ने अभियानमा जुटेका पर्वतको सेरोफेरोका दलितहरुले शहर-बजारका सुकिला दलित संगठनहरुलाई चुनौतीको भाषामा यो सवाल सोधिपठाएका छन्। फलानो घटनामा वर्गीय रङ्ग पुगेन, फलानो घटनामा क्रान्तिको पाइन भरिएन भनेर सिद्धान्तको शुद्धताको डङ्गा पिट्नु तर संघर्षमा डटेका दलितहरुलाई जगाउन र सघाउन तिनका घर-दैलामा नजानु भनेको बाहुनवाद हो। आफैले मात्र बुझ्ने सिद्धान्तका गफ गरेर कतै पुगिदैन।

राता फेटा गुथेका र बाहुन जातको हालीमुहाली भएका पार्टीहरुले हक र इज्जत खोज्ने र खोस्ने आफ्नो संघर्ष विरुद्ध मुक्का उचाएको देखेर पर्वतको सेरोफेरोका धेरैजसो दलितहरु त्यस्ता पार्टीहरुबाट आफै पाखा लागेका छन्। यस घटनाले नेपालका वामपन्थी पार्टीहरुको जातीय वनोट, तिनको सोचाई र संस्कारबारे गहिरो सवाल उठाएको छ। दलित, जनजाति र महिलाहरु नीति निर्माण गर्ने नेतृत्वकारी तहसम्म नउठी नेपालका वामपन्थी पार्टीहरुको बाहुनवादी-हैकमवादी र साँचो अर्थमा परिवर्तनविरोधी चरीत्रमा हेरफेर आउन असम्भव छ। पर्वत भेगका दलितहरुका सचेत र संगठित अभियानहरु आफ्नो जातभित्रबाट त्यस्ता अगुवाहरु जन्माउने प्रयास होइनन् र? कतिपय वामपन्थीहरु लाल सत्ताखडा भएपछि सरकारी आदेश र चुटकीका भरमा समाजमा रहेको सारा भेदभाव र हेलाहोचोका रोगहरु निर्मूल भइहाल्छन् भन्ने कल्पना गर्छन्। शासकको कृपाबाट आदेश र चुटकीका भरमा गरिने सामाजिक र सांस्कृतिक सुधारहरु कति सतही र अस्थायी हुन्छन् भन्ने कुरा हामीले विश्व समाजवादी आन्दोलनमा देखिसकेका छैनौं र? त्यसैले समाजको नारकीय पिंधमा रहेका मानिसहरुले व्यूँफेर जनव्यापी रुपमा संगठित हुँदै आन्दोलनका माध्यमले आफूलाई बौद्धिक र नैतिक रुपले सशक्त तुल्याउन सकेनन् भने सहस्र मानिसहरुको बलिदानपछि खडा हुने लालसत्तामा तिनले राता फेटा गुथेका विष्ट-बराजुहरुकै हालीमुहाली देख्नुपर्ने छ। अधिकार र इज्जत शासकले दिएर पाइने कुरा होइनन्। ती त लडेर ल्याइने कुरा पो हुन्। यस अर्थमा पर्वतको सेरोफेरोका दलितहरुमा हामीले ध्यान दिनु र सिक्नु पर्ने मूल्यवान कुरा छैनन् र?

(मूल्याङ्कन, पूर्णाङ्क ६६, वैशाख २०५६)